

Антонишин А.П.

**Аграрні перетворення на Поділлі
в добу гетьманату П.Скоропадського
(квітень – листопад 1918 року)**

Аннотация

В данной статье поднимается вопрос аграрных отношений на Подолии в Украинской Державе 1918 года. Стремления Гетмана П.Скоропадского создать класс сильных селян-хозяев и создать систему государственного регулирования распределения земельной собственности не были осуществлены. Ведь поучительным есть не только достижения, но и фатальные просчеты осуществления аграрной реформы, потому что нерешение земельного вопроса в 1918 г. стало одной из главных причин падения Украинской Державы.

Abstract

In this article the question of agrarian relations in Ukrainian State's Podillya in 1918 is raised. Hetman P.Skoropadsky's striving to create a class of strong peasants-landlords and a system of land property state distribution were not carried out. Not only successes, but also fatal miscalculations in implementation of agrarian reform are significant, because the failure in solving the land question in 1918 turned out to be one of the major reasons of Ukrainian State's decline.

Здобуття Україною суверенітету активізувало дослідження історії вітчизняного державотворення. В зв'язку з цим важливим є історичний досвід гетьманату П. Скоропадського 1918 р., оскільки тодішні соціально-економічні процеси характерні і для сьогоденної України. Водночас нашій країні з її курсом на створення правової держави з соціально орієнтованою ринковою

економікою слід взяти до уваги ті причини, які не дозволили Гетьману Скоропадському реалізувати свою аграрну програму.

Враховуючи те, що на прикладі Поділля особливо яскраво простежуються, як певні успіхи в стабілізації економіки так і значні прорахунки в вирішенні аграрної проблеми і, як наслідок, втрата владою авторитету серед селянства, важливим завданням є дослідження аграрних перетворень гетьманського уряду в регіонах України.

Ступінь наукової розробленості обраної проблеми є недостатньою. Проте, окремі аспекти економічного розвитку Поділля в добу Гетьманату П.Скоропадського висвітлені в працях Г.В. Терели, М.А. Рубача, В.П. Воловика, Р.Д. Ляха, Н.А.Ковальнової, П.П. Захарченко, які досліджували внутрішньополітичні процеси на Поділлі у 1918р [23; 20; 2; 15; 14; 12]. Економічну і фінансову сторону аграрної політики уряду Української Держави розкрито в роботах С.Мякоти і П.Гай-Нижника [16; 4].

В спадок від Центральної Ради гетьманату дісталась не лише влада, але і значні економічні проблеми. Оцінюючи соціально-економічну ситуацію в Україні на квітень 1918 р. П. Скоропадський цілком вірно зазначав, що "... економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для найбагатшої колись України постає грізна примара голоду..."[7].

Перелічені Гетьманом кризові тенденції в економіці були характерними і для Поділля. Причини їх виникнення носили затяжний і комплексний характер. Народне господарство України було значно ослаблено Першою світовою війною, суспільно-політичною нестабільністю 1917-1918 рр., неефективною економічною політикою російського Тимчасового і українського урядів, радянсько-українською війною та австро-німецькою окупацією.

Неефективність економічної політики УНР найяскравіше простежується на прикладі сільського господарства. Радикальне соціально-економічне законодавство Центральної Ради (III і IV Універсали, Земельний

закон від 18 січня 1918 р.), в основі якого лежала ідея соціалізації майна і, в тому числі землі поміщиків, стало для селян певним «законним» підґрунтям при захопленні власності заможних станів. Внаслідок цього, внутрішньополітична нестабільність найбільше позначилась на стані сільського господарства. На березень 1918 р. з 3664 приватновласницьких (поміщицьких) господарств Поділля близько 50-60 % було розгромлено і пограбовано, а земля - захоплена безземельними і малоземельними селянами [20, С.60]. Катастрофічних масштабів, межуючи з повсюдним знищенням, сягнули самовільні вирубки лісів. Нерідко знищувались парки і зони відпочинку [25, арк. 221; 33, арк. 57]. Зокрема, в Гайсинському повіті було повністю знищено дачні посадки «Київ» і «Березіль» [5, арк. 61].

Однак, легко захопивши чужу землю, селяни часто були не в змозі її обробити. Скорочення посівних площ призвело до зменшення врожайності [28, арк. 38-40]. Так, в порівнянні з дореволюційним періодом у 1918 р. на Поділлі врожайність жита зменшилась на 31 %, озимої пшениці - на 71 %, ярових - на 11 % [17].

Загалом, навесні 1918 р. українська національна економіка складала цілком розхитаний механізм, непридатний для обслуговування потреб країни.

Одним із напрямків стабілізації сільського господарства було налагодження нормальної роботи цукрової галузі. Задля цього уряд надав цукровим заводам значні кредити, здійснив заходи щодо забезпечення їх сировиною [32, арк. 23; 29, арк. 4], а з ініціативи Подільського губернського старости Кисельова для покращення обробітку полів цукрових буряків було введено щоденну оплату праці і скасовано 8-ми годинний робочий день в сільській місцевості [31, арк. 125; 36, арк. 13]. Завдяки зазначеним методам державного регулювання вдалось відновити роботу 48 із 52 підприємств цукрової промисловості [36, арк. 71], які дали державі значні грошові надходження в бюджет. Наприклад, тільки цукрова монополія принесла уряду 355 млн. карбованців чистого

прибутку. Крім того, в державних сховищах в кінці 1918 р. було зосереджено 48 тисяч тон цукру [4, С. 15].

Оскільки основною галуззю економіки України в період гетьманату було сільське господарство, в якому було зайнято 71 % населення, головним пріоритетом економічної діяльності уряду було проведення аграрної реформи. Тому уряд створив земельні комісії (15 травня 1918 р.), які повинні були забезпечити цивілізоване повернення майна і землі поміщикам, сприяти полагожденню аграрних конфліктів [31, арк. 168]. Однак, вже 18 травня 1918 р. голова Ради Міністрів наказав губернським старостам у випадку відмови селян повертати розграбоване майно через земельні комісії вжити заходів до примусового повернення майна, застосовуючи поліцію, а в окремих випадках і військові частини [30, арк. 116-117]. Незважаючи на заборону Кисельова, поміщики почали залучати до процесу відновлення приватної власності підрозділи австро-угорців, Державної варти, комендантські сотні. Звичним явищем для Поділля стали карні експедиції, за допомогою яких влітку 1918 р. в регіоні було відновлено поміщицьке землеволодіння [26, арк. 231].

Найважчим для селян при відновленні власності поміщиків було відшкодування їм завданих збитків, чим землевласники часто зловживали [27, арк. 1]. Наприклад, один із поміщиків Ямпільського повіту за зруйноване майно вартістю 150 тисяч карбованців стягнув з селян 250 тисяч. В Ново-Ушицькому повіті поміщики за зруйнований дім вартістю 15-20 тисяч змушували селян сплатити 200 тисяч карбованців. В Ольгопільському повіті деякі поміщики вимагали відшкодування збитків в сумі 0,5-1,5 млн. карбованців [24, С. 350-351].

Припинення анархічної соціалізації землі, відновлення приватної власності стало успіхом уряду, але влада допустила суттєву помилку не направивши процес відновлення приватної власності в правове русло. Спроба створення законного і дієвого механізму повернення поміщицького майна шляхом відкриття земельних комісій провалилась.

Відновлення поміщицького землеволодіння викликало значне незадоволення серед селян, не погоджуючись з поверненням дореволюційного аграрного ладу, селяни відмовлялись працювати в маєтках [14, С. 19]. Щоб зібрати врожай на поміщицьких землях, 8 липня 1918 р. урядом був прийнятий закон "Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства", одне з положень якого надавало новостворюваним губернським земельно-ліквідаційним комісіям право примусово залучати до сільськогосподарських робіт в поміщицьких господарствах місцеве населення [18]. Реалізуючи цей закон, губернський староста Поділля 24 липня 1918 р. видав постанову, в якій всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників покладались на сільські громади, що приймали участь в пограбуванні економії. Селяни повинні були виконувати сільськогосподарські роботи на вимогу землевласників за грошову або натуральну плату, не меншу від встановленого в постанові мінімуму. Якщо ж землевласники і селяни не могли погодити розмір оплати праці селян, його встановлювали земельно-ліквідаційні комісії.

Однак, працювати в маєтках селяни не хотіли навіть за оплату. В свою чергу, уряд допустив значну помилку не створивши вчасно (до збору врожаю) земельно-ліквідаційні комісії, в Подільській губернії зазначені комісії були створені, переважно, в серпні-вересні 1918 р. [19], а тому збір врожаю в поміщицьких економіях в липні 1918 р. забезпечувався силовим примусом спеціальних агрономічних команд окупаційних військ [34, арк. 394].

В цілому, застосування позаекономічного примусу при залученні селян до робіт в маєтках викликало значне невдоволення владою, однак, таким чином уряд забезпечив збір врожаю в економіях поміщиків [35, арк. 255-261].

Остаточне розчарування селянства в гетьманській владі було викликано введенням хлібної монополії в травні 1918 р. [11, С. 11]. Відповідна урядова постанова зобов'язувала всіх виробників зернових

культур продавати продукцію тільки державним заготівельним установам. Вищезазначений захід фактично припинив дію ринкового принципу свободи торгівлі, проголошеного ще у першому зверненні Гетьмана до громадян України і позбавив селян права вільно розпоряджатися продукцією власного господарства. Невдоволення селян можна зрозуміти, адже в травні 1918 р. державна закупівельна ціна за пуд пшениці становила 6,4 карбованців, а ринкова - від 9 до 12 карбованців [9; 6, арк. 10]. В жовтні 1918 р. зазначені показники становили відповідно 9,6 і 40 карбованців [10].

Введення хлібної монополії було підтверджено законом від 15 липня 1918 р. "Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави". Згідно цього закону вся кількість хліба, під яким розумілось жито, пшениця, просо, квасоля, горох, кукурудза, ячмінь, овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи з названих культур, за винятком запасу для харчування і господарських потреб, який визначався Міністром продовольчих справ повинна була бути продана виробниками тільки державним установам.

Згідно з рішенням уряду на 1 душу селянської родини залишалось на рік 240 кг зернових та 48 кг крупів. В середньому селянська родина на Поділлі нараховувала 5,32 осіб. Отже, теоретично на 1 селянську родину залишалось близько 1276,8 кг зернових і 255,36 кг круп. Оскільки норма прохарчування середньої селянської родини в рік становила 1431,14 кг зернових, кількість теоретично залишених урядом селянській родині продуктів була достатньою [13, С. 96].

Необхідність вирішення аграрного питання була очевидною. На думку П.Скоропадського, перша складова аграрної проблеми - це велика щільність населення, що займається сільським господарством, адже на 100 десятин посівної площі в середньому по Україні припадало 126, а на Поділлі - 142 сільських жителі. Велика щільність населення при слабо розвинутій промисловості створювала ситуацію при якій був неможливим перехід частини жителів села на роботу в міста - центри промисловості - що

могло б послабити земельне питання і спинити подрібнення селянських наділів. Друга складова частина аграрної проблеми, вважав Скоропадський, полягає у надзвичайно примітивних способах обробки землі, які доступні селянам, що значно знижувало врожайність. Так, середній показник врожайності пшениці з 1 десятини за 1908-1911 рр. складав у 8 губерніях України 57,8 пудів і, зокрема на Поділлі - 64 пуди. Третя важлива складова частина аграрного питання - малоземелля селянства при наявності великого поміщицького землеволодіння [21, С. 283-284].

Загалом, з усіх регіонів України найгострішим земельне питання було в Подільській губернії. Із загальної кількості землеволодіння в 3,6 млн. десятин - 31,5 % (1,2 млн. десятин) належало приватновласницьким господарствам, переважно - великим латифундистам. Взагалі великих маєтків, кожен з яких мав більше 500 десятин землі, на Поділлі було 874. Їм належало 1156 тисяч десятин землі, що складало більше 30 % загального землеволодіння регіону [20, С. 11]. В цілому на одне з 3664 приватновласницьких господарств Поділля в середньому припадало по 327,7 десятин землі.

Водночас, 593 642 селянські господарства Поділля володіли 60,3 % всієї землі (2,2 млн. десятин) [22, С. 10]. Однак, на одне селянське господарство губернії припадало 3,7 десятин землі, з яких посівні площі складали лише 2,1 десятин [3, С. 4]. Більшість селянських господарств Поділля (63 %) були безземельними і малоземельними. З них - 20,5 % не мали орної землі, або мали наділ до однієї десятини, а 45 % - мали наділи розмірами від 1,1 до 3 десятин. Дещо більшими (від 3 до 5 десятин) були земельні наділи господарств селян-середняків, чисельність яких складала 22,2 % від загальної кількості селянських господарств. Заможними були лише 14,8 % селянських дворів Поділля, кожне з яких мало більше 5 десятин землі [2, С. 60].

Лише аграрна реформа могла збільшити селянське землеволодіння. За підрахунками місцевого земства цивілізований розподіл землі поміщиків і

різних установ Поділля міг збільшити селянське землеволодіння на 42 % і, зокрема середній розмір одного селянського господарства - до 4,8 десятин землі [13, С. 99].

Оскільки проведення аграрної реформи містило в собі політичний аспект і давало можливість збільшити соціальну базу влади Павло Скоропадський виступав за невідкладне вирішення аграрної проблеми. Будучи прихильником існування заможного стану селян-середняків і враховуючи особливості аграрного питання на Україні Гетьман вважав, що земельну реформу слід здійснювати тільки шляхом компромісу, в основі якого повинні лежати принципи: а) викупу державою у великих землевласників всієї землі, крім цукрових плантацій, лісів, землі необхідної для кінських заводів і сімейних господарств; б) передачі землі за плату малоземельним селянам [21, С. 285-286].

Першим кроком уряду на шляху створення нового земельного устрою став затверджений Гетьманом 14 червня 1918 р. «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». В законі підтверджувалась приватна власність на землю. Купувати землю без обмежень дозволялось лише новоствореному Державному земельному банку, який повинен був продавати її ділянками на більше 25 десятин. Крім того, протягом 3 років придбану землю необхідно було розмежувати на індивідуальні відруби [8].

Таким чином, закладались підвалини для розвитку дрібного та середнього господарства на Україні. Однак, селяни не мали коштів, щоб скористатись цим законом і придбати землю, а поміщиків цей закон не зобов'язував продавати землю Державному земельному банку і тому був прийнятий ними як невдалий урядовий проект [16, С. 19].

В руслі основних принципів аграрної реформи, уряд затвердив закон про ліквідацію черезсмужного землеволодіння селян. Для подільських селян в перспективі цей закон міг мати велике значення, оскільки 97,8 % їх земель перебувало у черезсмужному землекористуванні [15, С. 85].

Внаслідок постійної протидії поміщиків законопроект аграрної реформи розроблявся дуже повільно. Лише 22 жовтня 1918р. було засновано Вищу земельну комісію, яку очолив сам П. Скоропадський. На початку листопада 1918 р. проект земельної реформи був представлений Гетьману. Згідно законопроекту всі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені державою, а потім продані за допомогою Державного земельного банку, але не більше 25 десятин в одні руки. Господарства, що мали високе агрокультурне значення, залишались в розмірах до 200 десятин. Більші розміри, але не вище за 1 000 десятин, могли мати маєтки цукрових заводів, племінні та насінніві господарства [1, С. 49].

Таким чином аграрний законопроект передбачав в першу чергу вирішення проблем малоземельних селян та формування бази громадянського суспільства шляхом утворення міцного класу селян-власників.

Проте, великі землевласники і далі чинили опір аграрній реформі. Лише в грудні 1918 р., коли війська Директорії підходили до Києва, опозицію було зломлено і на останньому засіданні уряду схвалено принцип примусового відчуження землі.

В цілому гетьманська аграрна політика викликали розчарування селян у владі, зумовили розгортання масових протестів, найрадикальнішою формою якого став повстанський рух.

Таким чином, в період гетьманату на Поділлі, як і в Україні загалом, завдяки відновленню деяких ринкових принципів господарювання, застосування методів державного регулювання економіки уряд досяг певних успіхів у стабілізації деяких галузей народного господарства. Однак, влада не спромоглася провести аграрну реформу і це стало однією з найголовніших причин падіння гетьманського режиму.

Джерела та література:

1. Витанович І. Аграрна політика українських урядів революції й визвольних змагань 1917-1920 // Український історик. - 1967. - № 3- 4. - С. 18-48.

2. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. //Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Випуск ІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. - Вінниця, 2000. - С. 58-62.
3. Всероссийская сельско-хозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Випуск 1. - Камянец-Подольский, 1917.
4. Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української держави у 1917-1919 рр. // УІЖ - 1998. - №4. - С. 14-22.
5. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). - Ф.3868. - Оп.1. - Спр.1.
6. ДАВО - Ф.Д-286. - Оп.1. - Спр.544.
7. Державний вісник. - 1918. - № 1. - 16 травня.
8. Державний вісник. - 1918. - № 15. - 16 червня.
9. Державний вісник. - 1918. - № 29. - 1 серпня.
10. Жизнь Подолии. - 1918. - 18 жовтня.
11. Закон о праве на урожай 1918 г. На территории Украинской Державы. Законодательные акты 1918 г. Вып. V. Законы Украинской Державы. Апрель - Июнь. - Одесса., 1918. - 38с.
12. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: рік 1918. - К., 1998. - 188с.
13. Календар. Справочна книжка на 1919 р. - Кам'янець-Подільський, 1919.
14. Ковальова Н.А. Українська Держава П.Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання «Борисфен». - 1999. - № 5. - С.19-20.
15. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) - Київ-Донецьк, 1975.
16. Мякота С. Є. Економічна політика уряду Української держави (травень-грудень 1918 р.): Автореферат дис.... канд. іст. наук. - К., 1997.-23 с.
17. Новий шлях. - 1919. - 21 червня.
18. Подільські губерніальні відомості. - 1918. - №63.
19. Подільські губерніальні відомості. - 1918 - №№74-81.
20. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. - К., 1956. - 457 с.
21. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 - грудень 1918. - Київ; Філадельфія, 1995. - 492 с.
22. Статистический справочник по аграрному вопросу. Землевладение и землепользование. - Выпуск 1. - М., 1917.
23. Терела Г.В. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського: Дис.... канд. іст. наук. - Запоріжжя, 2000.
24. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр.: В 3-х т. - К., 1967. - Т. 1.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). - Ф. 628. - Оп. 1. - Спр. 1. - 238 арк.
26. ЦДАВО України. - Ф. 628. - Оп. 1. - Спр. 16. - 351 арк.
27. ЦДАВО України. - Ф.628. - Оп. 1. - Спр.33. - 9 арк
28. ЦДАВО України. - Ф.1061. - Оп.2. - Спр.1а. - 66 арк.
29. ЦДАВО України - Ф. 1064. - Оп. 1. - Спр. 18. - 233.
30. ЦДАВО України. - Ф. 1216. - Оп. 1. - Спр. 76. - 342 арк.
31. ЦДАВО України. - Ф. 1385. - Оп. 1. - Спр. 21. - 352 арк.
32. ЦДАВО України. - Ф. 1391. - Оп. 1. - Спр. 6. - 98 арк.
33. ЦДАВО України. - Ф. 1792. - Оп. 1. - Спр. 42. - 268 арк.
34. ЦДАВО України. - Ф.1793. - Оп.1. - Спр.142. - 412 арк.
35. ЦДАВО України. - Ф. 1793. - Оп. 1. - Спр.149. - 331 арк.
36. ЦДАВО України. - Ф. 1793. - Оп. 1. - Спр. 159. - 113 арк.